

Atamurodova Qunduzoy

atamuratovaqundozoy@gmail.com

Bekmuradova Mehribon

bekmurodovmurod64@gmail.com

Bekmuradova Mehribon

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Pedagogika fakulteti Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 9-BT-22 guruh talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada grammatika, uning turlari, morfolgiya, sintaksis, grammatik ma'no, grammatik shakl va grammatik ma'noni ifodalash vosita va usullari haqida keng ma'lumotlar berilgan.*

Kalit so'zlar: *grammatik ma'no, grammatik shakl, grammatik kategoriya, so'zlarning grammatik shakllari.*

Grammatika - tilning grammatik qurilishini o'rganuvchi tilshunoslikning bo'limi. Grammatika so'zlarning gapda o'zgarishi va ularning o'zaro birikib, so'z birikmasi, gap hosil qilishi haqidagi qoidalar to'plamidir. Grammatika ikki qismdan: morfolgiya va sintaksisdan iborat. Morfologiyada so'z turkumlari va ularga xos bo'lgan shakllar haqida baxs yuritilsa, sintaksisda so'zlarning bir-biri bilan bog'lanib, gap, so'z birikmasi hosil qilishi tekshiriladi.

So'z shakl va grammatik ma'no

Leksik so'z yoki leksema ma'no va ifoda birligidan iborat bo'lganidek («kitob» leksemasining ma'nosi, yoki mazmun plani - «o'qish quroli» tushunchasini anglatishi, ifodasi yoki ifoda plani k, i, t, o, b tovushlaridan tashkil topishidir), grammatik so'z, yoki so'z shakl ham grammatik ma'no ham grammatik ifoda (shakl) birligidan iboratdir. Jumladan, kitob so'zi «o'qish quroli» tushunchasidan tashqari ot, birlik son, bosh kelishik tushunchalarini ham bildiradi. Bunda kitob so'zining «o'qish quroli» tushunchasini ifodalashi uning leksik ma'nosi sanaladi va shu so'zning otga mansubligi, birlik son va bosh kelishikda ekani uning grammatik ma'nosidir. **So'zning grammatik ma'nosi** uning leksik ma'nosi bilan belgilanmaydi. Masalan, suv, havo, shamol, bulut kabi so'zlarning leksik ma'nolari turlicha, lekin grammatik ma'nolari bir xil, ya'ni bularning barchasi birlik, bosh kelishikdagi otlardir. Aksincha, birgina leksik so'z, leksema, ma'lum leksik ma'no anglatgani holda turli shakllarda qo'llanib, har xil grammatik ma'noni ifodalashi mumkin. Masalan, o'qimoq fe'lining tuslanishli shakllari turli grammatik ma'nolarni bildiradi: o'qiyapman so'z shakli hozirgi zamon davom fe'lining I shaxs birlik ma'nosini, o'qiyapsan so'z shakli hozirgi zamon davom fe'lining II shaxs birlik ma'nosini va h.k So'zning ma'lum turkumga mansubligini ko'rsatuvchi,

so'zning ma'lum bir grammatik shaklini ifodalaydigan ma'no grammatik ma'no hisoblanadi. Grammatik ma'no o'z xususiyatiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1) ma'lum bir so'z turkumi uchun umumiy bo'lgan ma'no, ya'ni kategorial grammatik ma'no;

2) xususiy grammatik ma'no so'zining kategorial grammatik ma'nosi ma'lum so'z turkumlari uchun xos bo'lgan umumiy grammatik ma'nolardir

Masalan, non, suv, uy, dala so'zlarining har biriga xos bo'lgan ma'no - leksik ma'no. Ammo ulaming barchasi uchun umumiy bo'lgan ma'no ya'ni predmet ma'nosi grammatik ma'nodir. Ayni shu umumiy grammatik ma'no ularni bir turkumga, ya'ni ot turkumiga birlashtiradi. Shuningdek, chiroyli, dono, fozil, kamtarin so'zlari uchun umumiy bo'lgan belgi ma'nosi va o'qi, o'rgan, mehnat qil, bor, kel so'zlari uchun umumiy bo'lgan harakat ma'nosi kategorial grammatik ma'no sanaladi.

So'zning xususiy grammatik ma'nosi ma'lum bir so'z turkumi uchun mansub bo'lib, bunday ma'noga otlarga xos bo'lgan son, egalik, kelishik ma'nolari, fe'llarga xos bo'lgan nisbat, mayl, zamon, shaxs-son, bo'lishli – bo'lishsizlik kabi ma'nolar kiradi.

Grammatik ma'noni ifodalash vosita va usullari

O'zbek tilida grammatik ma'no quyidagi vosita va usullar bilan ifodalanadi:

1. Affiksatsiya. Bunda grammatik ma'no so'zning negiziga turli shakl yasovchi affikslarni qo'shish bilan ifodalanadi: maktablar, maktabga, oddiy roq, ishlandi va h.k.

2. Yordamchi so'zlardan foydalanish. Mustaqil ma'noli so'zlar yordamchi so'zlar orqali grammatik ma'noga ega bo'lishi mumkin: Daraxt mevasi bilan ko'rkam, odam - mehnati bilan. (maqol)

3. Takrorlash.

4. So'zlarni takrorlash ham grammatik ma'noni ifodalashga xizmat qiladi: dasta-dasta gul, xirmon-xirmon paxta kabi. Bunda dasta, xirmon so'zlarini takrorlash bilan ko'plik, mo'mlik ma'nosi ifodalangan.

5. Suppletivizm. Bu - o'zaro bog'langan, ma'lum bir tizimni tashkil qilgan grammatik ma'nolarni ifodalash uchun alohida-alohida so'zdan foydalanish usuli. Masalan, o'zbek tilida bir grammatik tizimni hosil qiladigan I va II shaxs kishilik olmoshlarining birligi men va sen so'zlari orqali, ko'pligi biz va siz so'zlar orqali ifodalanadi.

6. Urg'u. so'zining grammatik ma'nosini ifoda qilish uchun xizmat qilishi mumkin: akademik (ot), - akademik (sifat), yangi (sifat) - yangi (ravish), terma (sifat) - terma (fe'l)ning bo'lishsiz shakli.

7. So'z tartibi. So'zlarning gapda oldinma-keyin kelish ham ba'zan grammatik ma'no ifodalashga yordam beradi. Masalan: 1) Ajoyib odamlar. 2) Odamlar ajoyib.

Birinchi gapda ajoyib so'zi otdan oldin kelib sifatlovchi vazifasini, ikkinchi gapda ushbu so'z otdan keyin kelib kesim vazifasini bajargan. 7. Intonatsiya ham grammatik

ma'no ifodalashda katta ahamiyatga ega. Bunda grammatik ma'no so'zlarning gap sifatida shakllanishi bilan bog'liq. Masalan: Hamma keldi. (Darak gap) - Hamma keldi? (so'roq gap) - Hamma keldi! (undov gap).

So'zning grammatik shakli

So'zning biror grammatik ma'no ifodalaydigan ko'rinishi uning grammatik shakli deyiladi. Grammatik shakl grammatik ma'noni ifodalashning eng zaruriy sharti, tilda ular biri ikkinchisiz mavjud bo'lmaydi. Masalan, otlardagi ko'plik ma'nosi -lar affiksli shakl orqali ifodalanadi: gullar; tushum kelishigi ma'nosini -m affiksli shakl ko'rsatadi

O'zbek tilida so'zlar bir grammatik ko'rsatkichli, ko'p grammatik ko'rsatkichli yoki grammatik ko'rsatkichsiz shaklda bo'lishi mumkin. Masalan: mamlakat - grammatik ko'rsatkichsiz so'z shakli; mamlakatlar- bir grammatik ko'rsatkichli so'z shakli; mamlakatlarida - ko'p grammatik ko'rsatkichli so'z shakl.

Hozirgi o'zbek tilida so'zlarning grammatik shakllari affikslar, yordamchi so'zlar vositasida, so'zlarni juftlash yoki takrorlash orqali hosil qilinadi. Shunga ko'ra so'zlarning quyidagi grammatik shakllari farqlanadi: 1. Sintetik shakl. Bu shakl shakl yasovchi affikslar vositasida hosil bo'ladi: kitobning, kitobni, kitobga, kitobda; o'qimoqdaman, o'qimoqdasan kabi

• **1. Sintetik shakl.** Bu shakl shakl yasovchi affikslar vositasida hosil bo'ladi: kitobning, kitobni, kitobga, kitobda; o'qimoqdaman, o'qimoqdasan, o'qimoqdamiz, o'qimoqdasiz kabi. **2. Analitik shakl.** Mazkur shakl yordamchi so'zlar orqali yuzaga keladi: bolalar uchun, zavq bilan, o'qib tur, o'qib ko'r kabi.

• **3. Juft va takroriy shakl.** Ikki so'zni juftlash yoki bir so'zni takrorlash bilan ham grammatik shakl yasaladi, bunday shakl juft va takroriy shakl deb yuritiladi: to'g'ri - to'g'ri, katta-kichik juft shakli umumlashtirish ma'nosini, savat-savat (non), tog'-tog'l (paxta) takrorlash shakli ko'plik, ko'plik ma'nosini ifodalaydi, katta-katta, tez-tez takroriy shakl ma'noni kuchaytirish uchun xizmat qiladi